म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय काव्य
सं. नं. 7002
REFBK-0003687
REFBK-0003687

'राष्ट्रदेवो भव !'

(पद्यमय)

महाराष्ट्रवंदन.

लेखक

प्रो. लक्ष्मणशास्त्री लेले
न्यू पूना कॉलेज.

विजयादशमी, शके १८४५.

...मा आवृत्ति.

...त चार आणे.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
ग्रं. क्र. ३६८७
ठाणे

पद्यात्मक

महाराष्ट्रवंदन

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज व श्रीशिवाजीमहाराज यांच्यापासून
तों लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्यापर्यंत
ठळक ठळक दिवंगत महाराष्ट्रविभूतींस
यांत श्रद्धापूर्वक वंदन केलें आहे.

—:०:—

लेखक व प्रकाशक
प्रो० लक्ष्मणशास्त्री लेले
न्यू पूना कॉलेज, पुणें.

आवृत्ति पहिली

REFBK-0003687
REFBK-0003687

इ. स. १९२३

पुस्तकें लेखकाकडे विकत मिळतात

किंमत चार आणे.

मुद्रक
लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे. हनुमान प्रेस, घ. नं.
३००, सदाशिवपेठ, पुणें.

(या पुस्तकासंबंधीं सर्व हक्क लेखकांनीं आपल्या स्वाधीन ठेविले आहेत)

दा. क्र. ३६८८

महाराष्ट्रवंदन

ता. १२।८।२८
ठाणे.

(प्रवेशिका)

परमार्थांत परमेश्वरप्राप्तीचे अनेक मार्ग आहेत. त्यांत सर्वांत सुलभ भक्तिमार्ग आहे. त्या भक्तिमार्गांतदेखील परमेश्वराच्या मंगल नामाचें स्मरण ही गोष्ट आबालवृद्धांत फार आवडणारी सोपी व इष्टफल देणारी आहे. नामस्मरण आपणांमध्यें फार प्राचीन कालापासून रूढ झालें आहे. या प्रवृत्तीमुळें व पद्यरचना पठनाला व स्मरणाला साहाय्य करणारी असल्यामुळें विष्णुसहस्र-नामासारखीं संस्कृत पद्यमय स्तोत्रें व नामपाठाचें मराठा पद्य-वाङ्मयही निर्माण झालें आहे. देवाचें नुसतें नांव किंवा त्याचीं नांवें घेण्यांत काय अर्थ आहे अशी शंका कोणी घेत नाहीं. याचें कारण असें आहे कीं, देव परम मंगल आहे, ही कल्पना गृहीत असल्यानें त्याचें नामही मंगलच असावयाचें अशी दृढ भावना असते. अशिक्षित व अज्ञ जन यांना, प्राय: अशा भावनेनेंच, नामस्मरण प्रिय झालेलें असतें. यांच्या वरचा वर्ग साक्षर व सुसंस्कृत लोकांचा. त्याला नामाचें माहात्म्य समजण्याची पात्रता असते. परमेश्वराच्या कोणत्याही नांवांत त्याचें महत्त्व दर्शवि-णारा असा एखादा तरी उज्ज्वल गुण असतो, हें त्यास समजतें. परमेश्वराचे गुण अनंत असल्यामुळें त्याचीं त्या त्या गुणांचीं सूचक अशीं अनंत नांवें प्रचारांत आलीं. या नामांचें पठन म्हणजे परमेश्वराच्या तितक्या गुणांचें स्मरण किंवा संकीर्तन होय. अशा

नामस्मरणानें किंवा नामसंकीर्तनानें परमेश्वराचें दिव्य व सकलैश्वर्यसंपन्न स्वरूप मनापुढें उभें राहतें; व त्यायोगानें मनुष्यास आपली क्षुद्रता व मलिनता पटून तो भक्तिप्रवण व विनम्रभावानें देवास अनन्यगतिक होऊन शरण जातो व त्याच्या कृपेनें मुक्त होतो. नामस्मरणाचें असें महत्त्व मनांत आणूनच व्यासादिकांनीं विष्णुसहस्रनामासारखीं स्तोत्रें रचिलीं व श्रीमच्छंकराचार्यांसारख्या महापंडितांनीं त्यांस भाष्याचा मान दिला. कोणत्याही मंगलकार्याच्या आरंभीं नांदीश्राद्ध करण्याचा, श्रावणीच्या विधींत प्राचीन पूज्य आचार्यादिकांना आवाहन करून आसन व पूजा यांचा मान देण्याचा, व नित्य तर्पणांतही देव, ऋषि व पितर यांना श्रद्धेनें स्मरणपूर्वक सलिलांजलि अर्पण करण्याचा आपला फार जुना परिपाठ आहे. यांतसुद्धां पूर्वजांच्या पवित्र नामस्मरणाचें बीज आहे.

जशी परमार्थाची तशीच राजकारणाची गोष्ट आहे. परमार्थांतील अधिष्ठात्री देवता जशी परमेश्वर तशी राजकारणांतील अधिष्ठात्री देवता स्वतंत्रता होय. प्रचलित हिंदी राजकारणांत कितीही पक्ष व उपपक्ष असले व ध्येय प्राप्त करून घेण्याचीं त्यांचीं साधनें कितीही विविध व विचित्र असलीं, तरी ध्येयासंबंधानें सर्वांचें ऐकमत्य आहे, ही गोष्ट स्पष्ट व निर्विवाद आहे. ध्येयप्राप्तीच्या मार्गांत सर्वांच्या मनश्चक्षूपुढें 'राष्ट्रदेवो भव' हा एकच पवित्र व उदात्त महामन्त्र आहे. राजकारणांत स्वतंत्रता देवीचीच प्रतिष्ठा व अग्रपूजा असते.

कोणत्याही कालांत व देशांत बालविद्यार्थी पुढील पिढीचे आधारस्तंभ असतात. ' राष्ट्रदेवो भव ' या मंत्रांतील स्फूर्तिदायक भावनेचें बीजारोपण करण्यास बालविद्यार्थ्यांच्या कोमल मनासारखें दुसरें योग्य व पवित्र क्षेत्र नाहीं. पाश्चात्य व पौरस्त्य स्वतंत्र राष्ट्रांत लहान विद्यार्थ्यांस स्वराज्य, स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा इत्यादिकांविषयीं प्रेम व आदर उत्पन्न होईल अशी त्यांच्या शिक्षणक्रमांत व्यवस्था केलेली असते. यामुळें त्या विद्यार्थ्यांस लहानपणींच वरील गोष्टींविषयीं योग्य अभिमान वाटूं लागतो व पुढें ते राष्ट्रभक्त होऊन देशकार्य करावयाला समर्थ होतात.

विद्यार्थ्यानें प्रथम देशभक्त झालें पाहिजे. ही प्रमुख कल्पना डोळ्यापुढें ठेवून त्याच्या शिक्षणक्रमाची व्यवस्था होणें अवश्य आहे. विद्यार्थ्यामध्यें देशभक्तीचें बीजारोपण जितकें लवकर करितां येईल तितकें केलें पाहिजे. विद्यार्थ्याला कळूं लागून त्याला वाचनाची गोडी लागल्याबरोबर त्यास देशभक्तीचें बाळकडू देण्यास आरंभ केला पाहिजे. धार्मिक गोष्टींत ज्याप्रमाणें प्रातःस्मरणें, स्तोत्रें, भूपाळ्या, नामपाठ, मनाचे श्लोक इत्यादिकांची योजना पूर्वजांनीं दूरदृष्टीनें करून ठेविल्यामुळें तिचा, मुलांमध्यें धार्मिक प्रवृत्ति उत्पन्न करण्याच्या कामीं, उपयोग होत आला आहे; त्याप्रमाणें राष्ट्रिय बाबतींत देशभक्ति उत्पन्न करणारीं कवनें तयार झालीं पाहिजेत व तीं लहान मुलांच्या जिव्हेवर सहजासहजीं खेळलीं पाहिजेत. असें झालें असतां मुलांच्या ठिकाणीं स्वदेशप्रेम बाणून स्वदेशाविषयीं त्यांच्या मनांत योग्य अभिमान उत्पन्न होईल.

अशा दृष्टीनें महाराष्ट्रिय विद्यार्थ्यांकरितां प्रस्तुतचा प्रयत्न केला आहे. महाराष्ट्राला इतिहास आहे. त्यानें स्वातंत्र्य व स्वराज्य उपभोगिलें आहे. त्यांत सर्व प्रकारचीं उज्ज्वल ध्येयें आहेत. त्यानें कांहीं गोष्टींत आपली परंपराही कायम ठेविली आहे. संत, कवि, राजे, वीर, मुत्सद्दी, पंडित, ग्रंथकार, कला-संपन्न पुरुष इत्यादि सर्व प्रकारचे लोक राष्ट्राचे घटक होत. महाराष्ट्राला हे घटक लाभलेले आहेत. या सर्वांचें एके ठिकाणीं नामस्मरण करून यांस वंदन करणारा पद्यात्मक लघु प्रयत्न झालेला, आमच्या तरी, अवलोकनांत नाहीं. म्हणून तसा हा यत्न केला आहे. यांत महाराष्ट्रराज्यसंस्थापक श्रीशिवाजीमहाराज व महा-राष्ट्रसंतकविसम्राट् श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांच्यापासून तों अगदीं आलीकडील लोकनायक लो० बाळ गंगाधर टिळक यांच्या पर्यंतच्या ठळक वंदनीय दिवंगत महाराष्ट्रिय विभूतींना श्रद्धापूर्वक वंदन केलें आहे; आणि म्हणूनच याला ‘महाराष्ट्रवंदन’ असें नांव दिलें आहे.

महाराष्ट्रिय दिवंगत विभूतींस वंदन करण्याची ही कल्पना मनांत आल्याबरोबर फार थोड्या वेळांत प्रस्तुत स्वरूपांत परिणत झाली. आरंभीं स्थल, काल, विषय इत्यादिकांचे योग्य विभाग दृष्टीपुढें मुळींच नव्हते. विभूति जशा डोळ्यांपुढें उभ्या राहिल्या तशीं पद्यें रचीत गेलों. कुठें व्यक्तीचें नुसतें नामस्मरणच झालें. कुठें त्याबरोबर थोडेसें वर्णनही झालें. वर्णनांतही संकोच व विस्तर यांच्या प्रमाणाचें भान राहिलें नाहीं! महाराष्ट्रिय विभूतींनाच वंदन

काव्य ७१४

करण्याचा संकल्प असतांही अनवधानानें कबीर, तुळशीदास, शेख महंमद यांच्यासारख्यांचेंही संकीर्तन होऊन गेलें ! सर्वच भिस्त स्मरणावर ठेविल्यानें यांत कांहीं विभूति राहिल्याही असतील. असो. हा प्रयत्न वाचकांना आवडला व याच्या पुनर्मुद्रणाचा योग आला तर योग्य फेरफार करून अधिक व्यवस्थित रीतीनें हा प्रकाशित करण्याचा विचार आहे.

आज विजयादशमीच्या सुमुहूर्तावर ‘ महाराष्ट्रवंदन ’ प्रकाशित करीत आहों. याचे स्थूलमानानें पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग कल्पिले आहेत. पहिल्यांत श्रीशिवाजीमहाराज, त्यांचे वंशज, पेशवे, वीर, सरदार, मुत्सद्दी इत्यादिकांचें वंदन केलें आहे; दुसऱ्यांत श्रीज्ञानेश्वरांपासून तों लो० टिळकांपर्यंतचे कवि, मुत्सद्दी, ग्रंथकार इत्यादिकांचें संकीर्तन केलें आहे.

यांत लिंग, जाति, वर्ण, वय, पक्ष इत्यादिकांना अवसर दिला नाहीं. केवळ गुणांवर दृष्टि ठेविली आहे. यांत कोठें नुसतें नांव तर कोठें नुसतें उपनांव आलें आहे. त्यांवर पृष्ठाखालीं टीपा दिल्या आहेत. त्यांवरून त्या त्या विभूति कोण आहेत याचा बोध वाचकांस होईल. या वंदनाचें वृत्त प्रायः भुजंगप्रयात ’ आहे. समर्थांचे ‘ मनाचे श्लोक ’ याच वृत्तांत आहेत. हें वृत्त विद्यार्थ्यांच्या ओळखीचें आहे. कोठें कोठें दुसरींही प्रसिद्ध वृत्तें योजिलीं आहेत. केवळ धार्मिक स्तोत्रांत किंवा केवळ काव्यक्षेत्रांत न शोभणारे असे थोडे फारसी, हिंदी, उर्दू व व्यावहारिक मराठी शब्द या वंदनांत आले आहेत. पण प्रस्तुत

वंदन हें धार्मिक स्तोत्र नसून व केवळ काव्यही नसून 'राष्ट्रदेवो भव' या प्रधान कल्पनेनें भरलेलें महाराष्ट्रिय विभूतींचें वंदन आहे ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली असतां सहृदयांना असल्या शब्दांवर आक्षेप घ्यावासा वाटणार नाहीं असें वाटतें. साधारण स्थितींतल्या विद्यार्थ्यांस हें पुस्तक सहज घेतां यावें म्हणून याची किंमत स्वल्प ठेविली आहे. पुस्तकाचा विशेष प्रसार झाल्यास किंमत याहीपेक्षां कमी करण्याचा प्रयत्न करूं. प्रस्तुत प्रयत्न सफल झाल्यास आम्हांस संतोष वाटेल हें सांगणें नकोच.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	८	होमिली	हो।मिली'
८	६	सव	सर्व
९	१५	धय	धैर्य
१५	१६	भ्रुविलासीं	भ्रूविलासीं
१६	१०	शाति	शांति
२३	६	लाटी	लोटी
२३	७	माठमाठा	मोठमोठीं
२६	३	पूर्वेतिहास	पूर्वेतिहास
३२	१६	सुख	सुखें.

महाराष्ट्रवंदन

(पूर्वार्ध)

अये शारदे देवि ! हा दीन दास
तुझ्या, नम्र होओनि, वंदी पदांस.
नवें गीत गाया तया स्फूर्ति द्यावी;
कृपा त्यावरी आजि हे त्वां करावी. १

स्वधर्म स्वदेश स्वभाषा भजाया
जिहीं होमिली[1], स्वार्थ सांडूनि, काया,
स्मरावें प्रभातीं तयां पुण्यशीलां,
असें फार वाटे तदीया मतीला. २

कवी वीर मुत्सद्दि भूपाल संत
जनीं कीर्ति गांठी जयाची दिगंत[2]
महाशील–दातृत्व–सद्भाव[3]–मूर्ति
अशा थोर झाल्या मराठा विभूति[4]. ३

मुखीं पुण्य नामें तयांचीं वसावीं,
मनीं तद्गुणांची स्मृती नित्य व्हावी
अशा रीतिनें चित्त संशुद्ध व्हावें,
चरित्रासही तेज मोठें चढावें ४

धरोनी मनीं हेतु हा गीत गाई,

---

१ देहाचा यज्ञ केला. २ दिगंताला जाई. ३ चांगली भावना. ४ थोर माणसें. ५ पद्यकार.

अ.

तयालागि उत्साह दे पूर्ण आई !
प्रसादेंचि जाईल हें शेवटाला
तुझ्या, देवि ! विश्वास वाटे मनाला. ५
जिजाबाइ जाणो दुजी ती भवानी,
जगीं धन्य झाली. कवी तीस वानी.
तिची कूस त्या दिव्य रत्नें प्रकाशे
मराठा[3]–मुखश्री जयानें विकासे. ६
शहाजीमहाराज ते वंदनीय
पहा वाचुनीयां चरित्रा तदीय.
शिवाजी शिवाजीमहाराज झाले
जिजाई–शहाजींस तें श्रेय आलें. ७
मिळे शुद्धिची वृक्षबीजास जोड
तरी त्यां फळें फार येतात गोड.
जिजाई–शहाजीपरी शुद्धबीज
निघे त्यांतुनी कां न बाहेर वीज ? ८
नमूं श्रीशिवाजीमहाराज धन्य
तयासारिखा लोकिं झाला न अन्य.
स्वधर्मस्वदेशां करी बंधमुक्त
म्हणोनी तयाला नमस्कार युक्त. ९
स्वराज्य स्वयें स्थापियेलें तयानें
स्वधर्मासि रक्षोनि वागे नयानें.

---

१ शिवाजीमहाराजांची आई. २ शिवाजीमहाराजांची आराध्य देवी; तुळजापुरची भवानी. ३ मराठ्यांच्या तोंडावरील शोभा.

काव्य ८१४

भवानीपरी माय तो पूज्य मानी.
कवी कोणता तद्यशाला न वानी ? १०

उभारी पताका जयाची नृपाल
महाराष्ट्रदेशा चढे तेज फार.
महाविक्रम[1] श्रीशिवाच्या प्रतापें
मनामाजि दिल्लीशही फार तापे. ११

जिहीं जिंकिलें रागलोभादिकांस,
जिहीं तुच्छिलें त्या भवा[2] वैभवास
जिहीं लाविले नीतिबोध[3]प्रदीप
सदा सिद्धि ठाके जयांच्या समीप; १२

धरी श्रीशिवाजी तयांच्या पदांस,
प्रसादें तयांच्या चुरी [4]आपदांस.
रणीं खंडि शत्रूंचिया तो मदास[5],
सदा भूपती रंजवी स्वप्रजांस १३

नमावा शिवाजी, स्मरावा शिवाजी,
जनीं धन्य तो धन्य तो होय गा[6]जी
गुरुश्रेष्ठ दादाजि[7] त्याला मिळाला,
नमस्कार माझा असो त्या द्विजाला. १४

गडांमाजि ज्या साजलें नांव सिं[8]ह
तया प्राण वेंचोनि घेई नृसिंह[9].

---

१ मोठा पराक्रम ज्याचा अशा श्रीशिवाजीमहाराजांच्या. २ संसाराला. ३ सदाचार आणि सदुपदेश यांचे दीप. ४ (विपत्तींचा)नाश करी. ५ गर्वाला. ६ शूर. ७ दादाजी कोंडदेव. ८ सिंहगड. ९ नरश्रेष्ठ तानाजी मालुसरे.

शिवाजी-नृपाचा दुजा प्राण झाला,
असा धन्य तानाजि ! वंदा तयाला. १५

पित्याचें जया लाभलें शौर्य मोठें
असा शंभु[१] दावी प्रतापासि कोठें[२].

यशोदा[३] सुमाता तिचा पुत्र शाहू[४]
प्राणामांजली त्यांसि सानंद वाहूं. १६

ताराबाई सोयराबाइ वंदा, राजारामा त्या प्रजासौख्यकंदा;
बाळाजी तो आवजीपुत्र वाना; तत्पुत्राही खंडुजीला भजाना ! १७
प्रतॉप स्वतां मूर्तिमंत प्रताप, रणीं देइ शत्रूप्रती तीव्र ताप.
मुखें वानितां त्या पळे दूर पाप, सजे शीर्ष त्याला नमाया अपाप
जळीं पाहती शत्रुचे ज्यास वाजी, असा वंदि वीराग्रणी तो धनाजी;
स्मरा तो मनामाजि संताजि थोर, पडे शत्रुला पाहुनी ज्यास घोर.
तारापुत्र श्रीशिवाजी स्मरावा, संभाजी तद्बंधुही आठवावा.
त्यांच्या जे जे भूषवीती कुलाला, ते ते होती योग्य मद्वंदनाला.
वंदीं रामा नीलकंठात्मजाला, प्रल्हादाला अर्पितों पुष्पमाला.
मल्लारीचा पुत्र तो शंकराजी, त्याला मोदें मानसीं आठवा जी !
परशुराम[११] चिमाजिहि[१२] पिंगळे[१३], बघुनि ज्या प्रतिपक्ष दुरी पळे,
नरमणी परसोजिहि भोसले, अरिचिया हृदयीं बहु तो सले.

---

१ संभाजी. २ क्वचित्, एखाद्या प्रसंगीं. ३ येसूबाई, संभाजीची पत्नी. ४ शाहू-महाराज. ५ प्रतापराव गुजर. ६ धनाजी जाधव. ७ संताजी घोरपडे. ८ रामचंद्र नीलकंठ अमात्य. ९ प्रल्हाद निराजी, पंतप्रतिनिधी. १० शंकराजी मल्लार. ११ परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि. १२ चिमणाजी दामोदर. १३ बहिरोजी पिंगळे.

काव्य ९७४

जनिं झडे बहु हैबत[1]-नौबद, अरिस खंडु[2]हि फारचि तापद.
स्मर दमाजि[3] शहाजि[4] उदाजि[5]ही, अमित विक्रम दावियला तिहीं.
कान्हाजी[6] तो *मानसिंग प्रतापी, संताजी[7] हा फार शत्रूसि दापी,
अप्पाजी तो होय थोरात थोर, ठाके त्याच्या कोण सांगा समोर ?

तो खेम सांवत धरोनि शिवाजिपक्ष
झुंजे रणीं, बहु सतावितसे विपक्ष[8].
आबाजि बंधु अति विक्रमि तो निळोजी[9]
जो स्वामिकार्य करितां न जिवास मोजी. २५

पुरंदरामाजि करोनि आंजीं, टाकी तनूलागि मुरारबाजी.
तया नमस्कार करावया जी, करा तुम्ही मस्तक नम्र आजी. २६

व्यंकोजि तंजावरभूमिपाल,
टेका तयाच्या पुढती स्वभाल.
तो पिंगळे वंद्य कृतार्थ मोरे[12],
निर्मीतसे जो गडराजे[13] थोर २७

शिवाचा सखा शूर येसाजिकंक
जनीं कीर्ति त्याची असे निष्कलंक.
दुजा होय सन्मित्र तो मर्द बाजी[14]
तयाच्या यशाला प्रमोदें नवाजीं[15]. २८

अहा ! रांगण्याची धरी खिंड बाजी[16]

---

१ हैबतराव निंबाळकर. २ खंडेराव दाभाडे. ३ दमाजी थोरात. ४ शहाजी निंबाळकर. ५ उदाजी चव्हाण. ६ कान्हाजी आंग्रे. *मोरे ७ संताजी पांढरे: ८ शत्रु. ९ निळोजी सोनदेव, पंतअमात्य. १० युद्ध. ११ अहो ! १२ मोरोपंत. १३ रायगड. १४ पासलकर. १५ गा. १६ देशपांडे.

तयाची स्मृती सर्व लोकांसि ताजी.
तनु स्वीय तो देशकार्यार्थ अर्पी
तदात्म्यास तोषें सदा पूर्ण तर्पीं[1] २९
अबाजी उपाख्या जया सोनदेव
तयाचें जनीं वांछिती सर्व खेवें[2].
झणीं घेइ कल्याण[3]; तोषे शिवाजी
तयाला प्रणामांजली देइं आजी. ३०
नेटाजि पालकर खंडुनि वैरि सर्व
त्यांचा हरी झडकरी बलमूल[4] गर्व.
लावी तयास गुरु[5] तो करभार[6] द्याया.
त्याचें असे यश मुखें बहु योग्य गाया. ३१
अण्णाजि दत्ताजिहि[7] सोमनाथ[8], हर्षें[9] बहू सेविति भूमिनाथ[10]
फर्जंद[11] आणी रघुनाथपंत[12], यशा तदीया न दिसोचि अंत. ३२
रणामाजि ठाकोनि हंबीरराव[13]
करी शत्रुशीं हात, मारोनि घाव.
तयाचें असे राहिलें नाम मागें.
करायास जिव्हेवरी नृत्य लागे ! ३३
बाळाजी[14] तो पेशवा आद्य झाला, कामा आला फार शाहू-नृपाला.

---

१ तृप्त कर. २ क्षेम. ३ गांवाचें नांव. ४ बळापासून उत्पन्न होणारा. ५ मोठी. ६ खंडणी. ७ अण्णाजी दत्तो, पंतसचीव. ८ मंत्री-वाकनीस. ९ डबीर-सुमंत. १० शिवाजीमहाराज. ११ हिरोजी फर्जद; महाराजांचा अत्यंत विश्वासांतला मित्र. १२ उपाध्ये, पंडितराव. १३ मोहिते. १४ बाळाजी विश्वनाथ.

त्याची मोठी बुद्धि, कर्तृत्व थोर. दैवानें त्या दीधला फार जोर.
साताऱ्याचें तेज वाढे भरारा, सर्वां वाटे राजयाचा दरारा.
शत्रू कांपे अंतरंगीं थरारा, मानी त्याच्या सर्वदाही करारा. ३५

योद्धा मोठा धोरणी थोर मंत्री
केलें त्यानें राज्य तें एकतंत्री.
शाहूला तो होय जीवासमान
सर्वांहूनी थोर दे त्यास मान. ३६

त्या बाळाजी विश्वनाथासि भावें, चित्तामध्यें आठवोनी नमावें.
त्याला झाला पुत्र तो बाजिराय,त्याचा लोकीं राजतो कीर्तिकाय[1].
हिंदुस्थानीं मेळवी प्रांत पाहीं, शाहू त्याचा गर्व चित्तांत वाही.
दुर्दैवानें घातला थोर घाला, त्यायोगें त्या यौवनीं मृत्यु आला !
धैर्यें वीर्यें विक्रमें धोरणानें, तातापेक्षां शोभला पुत्र जाणें.
झालें ऐसें पेशव्यांमाजि रत्न, राज्यासाठीं केवढा तत्प्रयत्न ?
आनंदें त्या बाजिराया नमावें, चित्तीं त्याच्या विक्रमातें स्मरावें.
आप्पा बंधू धाकटा वीर्यशाली, त्याची कीर्ती फार लोकांत झाली.
चिमाजि आप्पा वसईस गेला; शत्रू तयानें विलयास नेला.
तेथील किल्ल्यावरि वीर बाका, लावी स्ववीर्यें भगवी पताका !
भिओनि गेला बहु तो फिरंगी, कडाडली वीज जणो तदंगीं !
झाले छळापासुनि हिंदु मुक्त, प्रणाम आप्पांसि म्हणोनि युक्त.

सुभेदार मल्हाररावां प्रणाम,
तयाचें मनीं घ्या सदा पुण्य नाम.

---

१ कीर्तिरूप देह. २ पराक्रमाला. ३ पराक्रमानें शोभणारा. ४ पोर्तुगीज शत्रु.

महाशूर तो बाजिचा एक हस्त
तयाच्या करीं कीर्ति[1] राही प्रशस्त. ४३
पहा वैरि मल्लारिनांवेंचि धाके
तदीया कृपाणांसि[2] दिल्लीश[3] वांके.
बहू देति त्या पेशवे सर्व मान.
सुभेदार तो वंद्य आम्हां कसा न ! ४४
तुकोजि[4] तेवीं यशवंत[5] वीर, राणोजि दत्तोजि जयाजि धीर;
केली महा मर्दुमकी तयांनीं म्हणोनि मी[8] सादर त्यांस मानीं. ४५
वीर्यशालि विलसे जनकोजी[6], तद्यशा कवण मानव मोजी[7] ?
देशकार्यें तनु वेंचि उदार, तत्पदीं नति असो बहुवार. ४६
तिजा[9] पेशवा होय बाळाजि[10]नामा
करी राज्य योजोनिया दंडसामां[11].
महा धोरणी भाग्यशाली निघाला.
मराठाजयश्रीमहोत्कर्ष झाला. ४७
नमावें तया; भाउ[12] तोही भजावा,
तसें आठवा चित्तिं विश्वासरावा.
रणीं शांत हो बाळ तो सुंदरांग,
दुजें गोपिकाबाइचें अंतरंग ! ४८

---

१ प्रशस्त कीर्ति करीं राही; म्हणजे मोठा कीर्तिमान् झाला. २ तलवारीला. ३ दिल्लीचा पातशाह. ४ होळकर ५ शिंदे. ६ शिंदे. ७ मोजण्यास समर्थ आहे. ८ नमस्कार. ९ तिसरा. १० बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब ११ शिक्षा व तह १२ पराक्रमी सदाशिवराव भाऊ (साहेब)

सर्वें घेइ *भीमातटप्रांतवाजी
तयां सिंधुतीरावरी[1] पाणि पाजी.
भराव्या अशा विक्रमी[2] फार मारी
तया त्यामुळें नाम राघोभरारी[3] ! ४९
स्मरा हो स्मरा माधवा[4] वीररत्ना,
गतश्री पुन्हां आणि योजोनि यत्ना.
तरी त्यासि लाभे, पहा! आयु अल्प
तयें हानि झाली प्रजांची अनल्प[5]. ५०
रमा[6] जाय साध्वी सती भर्तृसंगें,
तिला मान द्या या कथेच्या प्रसंगें,
घनाच्या सवें चंचला[7] होय शांत[8]
कशी कौमुदी[9] सोडुनी जाय कांत[10] ? ५१
गोपिका[11] वीरसू[12] फार तेजस्विनी
पार्वती[13] धंय वैराग्य यांची खनी[14].
माधवा[15] जन्म दे पुण्य गंगा[16] जनीं
बाइ वेणा[17] रमे काव्यसंलापनीं[18]. ५२
वधू गौतमांची[19] शिला होय मागें[20]

---

* भीमथडीचे घोडे १ सिंधूनदीच्या कांठीं. २ पराक्रमी. ३ चपळ रघुनाथराव. ४ थोरले माधवराव पेशवे. ५ पुष्कळ. ६ माधवरावांची पत्नी. ७ वीज. ८ लुप्त, नष्ट. ९ चांदणें, चंद्रिका. १०पति अर्थात् चंद्र. ११गोपिकाबाई, नानासाहेब पेशव्यांची ज्येष्ठ पत्नी. १२वीर पुत्र प्रसवणारी. १३भाऊसाहेबांची बायको. १४ खाण. १५ सवाई माधवरावास. १६ पवित्र गंगाबाई. १७ समर्थांची एक शिष्य. १८ कविता रचण्यांत. १९ गौतम ऋषींची, २० पौराणिक कालीं.

यशाला सतीच्या[1] महा डाग लागे
जणो आचरोनी सुकर्में अनंत
स्नुषा[2] होय मल्लारिची[3] भाग्यवंत ! ५३
अहिल्या[4] सती ती महा धर्मनिष्ठ
करीं न्याय झाला तिच्या सुप्रतिष्ठ[5].
प्रजांना गमे वत्सला[6] थोर माता,
तिच्या वंदितों पादधूलीस आतां. ५४
दया दावि दीनां, करी दानधर्म,
भजे ईश्वरा, पावती लोक शर्म[7].
तिला आकळे[8] शत्रुचें नीतिवर्म[9],
यशा वाढवी तें करी नित्य कर्म. ५५
नसे सत्कृतीच्या तिच्या चिन्ह कांहीं
असें एकही तीर्थ वा क्षेत्र नाहीं.
तिच्या कीर्तिचा दुंदुभिध्वान[10] चाले
तयानें कवीची मनोवृत्ति हाले ! ५६
असे वंद्य लक्ष्मी[11] तिचें स्थान झांशी
स्मरा हो तिला; ती महापुण्यराशी;
धरामंडळा भेदुनीयां निघाली[12]

---

१ इंद्राशीं संगत झाल्याचा. २ सून. ३ मल्लारराव होळकराची. ४ खंडेराव होळकराची पत्नी. ५ स्थिर. ६ ममताळू. ७ सुख. ८ समजे. ९ राजकारण. १० नगाऱ्याचा शब्द. ११ लक्ष्मीबाईसाहेब, झांशीकर. १२ निघालेली. सुप्रसिद्ध लक्ष्मी समुद्रांतुन निघाली, प्रस्तुत लक्ष्मी भूमंडळाच्या उदरांतून निघाली, एवढाच दोघींमध्यें भेद.

काव्य २४

जणों अन्य लक्ष्मीच जन्मासि आली ! ५७

प्रजाप्रेम, वात्सल्य, औदार्य, धैर्य
महा ओज तेजस्विता मान शौर्य,
अशा सद्गुणांचें महोदार[1] सद्म[2]
धरा त्या सतीचें शिरीं पादपद्म ५८

शिंदे कुलालंकृति[3] थोर साची, माहादजी ही अभिधा[4] जयाची,
तो भाग्यशाली अतुलप्रतापी, शौर्यें निजें दिल्लिपतीस दापी[5] ५९

विदेशी बघोनी पटाईत सेना
जुना फौजफाटा तयाला रुचेना,
नवें सैन्य पाश्चात्यरीत्या उभारी
तयें वीर झाला समस्तांसि भारी. ६०

हिंदुस्थानपटावरील सगळीं तो मोहरीं हालवी,
नाना-इंग्रज-हैदर-प्रभृतिनां लीलावशें चाळवी.
दिल्लीवल्लभ राजसंघ अवघे आक्रांत केले तयें,
त्याच्या वांचुनि राजकारण कुठें थोडेंहि चालू नये! ६१

पुण्याला महादाजिचें प्रस्थ आलें,
तयाच्या पुढें सर्व निस्तेज झाले.
नवी फौज, संपत्तिचा डौल रंग
पुणें थक्क ! तो पाहुनी सर्व ढंग ! ६२

पुण्यामाजि विख्यात मुत्सद्दि नाना
तयाशीं करी नीतिचे पेंच नाना.

---

१ फार मोठें. २ घर. ३ अलंकार. ४ नांव. ५ वश.

असावा करीं पेशवा आपुल्याच,
नसावा तया भानुचा लेश कांच. ६३
अभिप्राय ऐसा असे पाटिलांचा[1]
तदुद्योग चाले तशा धोरणाचा,
कधीं माधवालागि[2] एकांतिं बाही,
तया रंजवाया करी यत्न कांहीं. ६४
हिराबागिं केव्हां सवें माधवाच्या
करी गोष्टि अंतस्थ राष्ट्रीय साच्या;
कधीं पर्वतीच्या सरीं[3] नौविहार[4]
कधीं पर्वतीप्रांतिं साधी शिकार. ६५
वजीरातिंचा[5] मान दे माधवाला
अशा रीतिनें तोषवी राजयाला;
पुढें जाहला पंचमीचा[6] सुरंग !
मराठा जयामाजि शाहीर[7] दंग. ६६
कीर्ति-वैभव-पराक्रम-शाली, हे[8] विभूति सहसाचि निमाली[9] !
पाटिलां सतत आदर दावा, तत्पराक्रम सदैव वदावा ६७
नमा आदरें धाकुट्या माधवाला
महा भाग्यवान् बाळ जन्मास आला,

---

१ महादजीशिंदे यांचा. २ सवाईमाधवराव यांस. ३ तळयांत. ४ नावेंत सहल ५ दिल्लीच्या पातशहाच्या वजीरीची सनद देण्याचा मान. ६ रंगपंचमीचा रंग. ७ अनेक मराठी शाहिरानीं या रंगपंचमीच्या रंगप्रसंगावर पोवाडे रचिले आहेत. ८ हा मोठा पुरुष. ९ मृत्यु पावला.

तथा भानुंची लाभली थोर शिक्षा,
गमेना तया कष्टदा राज्यदीक्षा ६८
निजामास खर्ड्यांत गांठोनि दंडी,
तयाचा त्वरेनें महादर्प खंडी;
असा होय उत्कर्षशाली नृपाल,
घरी होय अल्पायु गांगेय बाल. ६९
असे वृत्ति ज्याची सदा निष्कलंक,
मनीं तुल्य मानीतसे रावरंक;
धनाची धरीना स्पृहा न्याय देई,
असा रामशास्त्री स्मृतीलागि येई. ७०
प्रकाशे प्रतापें नभीं दिव्य भानु
चकाकोनि गेला तसा राष्ट्रिं भानु
बहू खेळला नीतिचे डावपेंच,
तयाचा तुलालेश कोणा न येच ७१
स्वदेशी विदेशी तया शत्रु झाले,
पुढें तन्मतीच्या कुणाचें न चाले;
न त्याच्या विचाराविणें पान हाले,
स्वराज्या तयानें महातेज आलें. ७२
तयाच्या सवें दूरदृष्टी निमाली,

---

१ नानाफडनिसांची. २ वळण. ३ तापदायक. ४ राज्यकारभाराचें काम. ५ खर्डेगांवीं. ६ गंगाबाईचा. ७ प्रभुणे, प्रसिद्ध न्यायाधीश. ८ बाळाजी जनार्दन भानु अथवा नानाफडणवीस. ९ तुलनेचा अंश देखील.

न मागें तयाच्या जना कोणि वाली.
दिशा धुंद झाल्या, पडे अंधकार,
लया भानु जातां बुडे राज्य ठार ! ७३

करोनी महान् युक्तिचे यत्न नाना
महासंकटीं वांचवी राष्ट्र नाना,
तयाची सुकीर्ती मुखें नित्य वाना,
तया देवतेतुल्य चित्तांत माना. ७४

स्मरा विठ्ठला[१] तेविं नारायेणाला[२],
उदाजीमुखां[३] शूर धारानृपांला;
स्मरा बापु ते गोखले स्वामिभक्त,
सखाराम[४] जो राघवीं[५] होय रक्त[६] ७५

हरिपंत[७] सेनापती तो भजावा,
दमाजी[८] पिलाजीहि चित्तीं धरावा;
मनीं आठवा कानडे रामचंद्र[९],
जना भाउ[१०] जैसा चकोरासि चंद्र. ७६

पेठे जया त्र्यंबक[११] नांव साजे, त्याचा यशोदुंदुभि[१२] थोर वाजे.
गोविंद[१३] तेवीं बळवंतराव[१४], दोघे स्ववीर्यें मिळवीति नांव. ७७

---

१ विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर यांस. २ नारोशंकर राजेबहाद्दर यांस. ३ उदाजीराव, यशवंतराव वगैरे धारच्या राजांस. ४ सखाराम बापू बोकील. ५ रघुनाथरावाच्या ठिकाणीं. ६ प्रेम ठेवणारा. ७ फडके. ८ गायकवाड. ९ रामचंद्र गणेश कानडे. १०परशुरामभाऊ पटवर्धन ११ त्र्यंबकरावमामा पेठे. १२ कीर्तिरूप नगारा. १३ बुंदेले. १४ मेहेंदळे.

रास्ते घोरपडे पवार शिरके थोरात ते पानसे
तेवीं जाधव चक्रदेव फडके आंग्रे बळी[1] काळसे;
ते ओढेकर शिंदखेडकरही मेहेंदळे भोयटे
त्यांचें सद्यश गावयास रसना[2] मोठ्या प्रयत्नें झटे. ७८

(उत्तरार्ध)

नमो ज्ञानरूपा तुला ज्ञानराया[3] !
जनीं जन्मलासी जना उद्धराया;
तुवां निर्मिला रम्य गीतार्थदीप[4],
तयें भक्त जाताति[5] देवासमीप ७९
तुझें काव्य तत्त्वज्ञता तीहि गोड,
अशांची दिसेनाचि अन्यत्र जोड;
तुझी स्वानुभूति[6]-प्रथा योग्य वाटे
तुझें नाम घेतां मनीं मोद दाटे ८०
“ मऱ्हाटी ” तुझी जाहली नम्र दासी
म्हणोनीच निष्णात ती भ्रूविलासीं[7].
मनोभृंग माझा तुझ्या पादकंजीं[8]
कवीन्द्रा ! सदा घालु सप्रेम रुंजी[9] ८१

---

१ (शत्रूला) कृतांतासारखे बलिष्ठ. २ जिव्हा. या श्लोकांत सुप्रसिद्ध मराठे सरदारांचीं आडनांवें आणलीं आहेत. त्यांवरून त्या त्या आडनांवांचे थोर पुरुष समजावे. त्यांचीं पुरीं नांवें इतिहासांत पहावीं. ३ श्रीज्ञानेश्वरा. ४ गीतेच्या अर्थावर प्रकाश पाडणारा मोठा दिवा अर्थात् ज्ञानेश्वरीरूप भाष्य. ५ देवाचें स्वरूप ओळखतात. ६ साक्षात्काराची प्रसिद्धि ७ कटाक्ष फेकण्याच्या कामांत. ८ पदकमलांवर. ९ गानयुक्त परिभ्रमण.

तुझ्या गेहिं साक्षात् वसे शुद्ध मुक्ती[१],
तियेच्या स्मृतीनें जना होय मुक्ती;
तिथें तेविं नांदे सुखानें निवृत्ति[२]
स्मरोनी तया रंगते साधुवृत्ति ८२
तुझा बंधु तो साधु सोपान[३] झाला
स्वर्गारोहिं[४] सोपान[५] सोपा[६] जनाला
तुझ्या शुद्ध सत्काव्यगंगाप्रवाहीं
सदा स्नात व्हावें अशी आस राही ८३
दया शांति यांचें गमे रम्य धाम[७]
सदा वृत्ति ज्याची दिसे पूर्णकाम[८]
विराजे जनीं वाणिचा[९] एक नाथ[१०]
असे वंद्य आम्हांसि तो एकनाथ[११] ८४
भजोनी प्रभूला तुवां नामदेवा,
जना चारिला भक्ति–वैराग्य–मेवा;
तुझ्या प्रेम[१२]संगीत त्या कृष्णलीला
जनाच्या अगा रंजवीती मतीला ८५
जनाबाइ झाली तुझी धन्य दासी,
अहा ! रंगली वर्णितां श्रीधरासी;
तिचे वाचितां गोड भारी अभंग
फुटे प्रेमपान्हा, स्फुरे अन्तरंग ८६

---

१ मुक्ताबाई. २ निवृत्तिनाथ. ३ सोपानदेव. ४ स्वर्ग चढण्याच्या कामीं. ५ जिना ६ सुगम. ७ घर. ८ पुरी झाली आहे इच्छा ज्याची असा; तृप्त. ९ शारदेचा. १० पति. ११ एकनाथमहाराज. १२ प्रेमानें गाइलेल्या.

[library stamp]

अगा ! धन्य तूं, ती जनी धन्य दासी,
प्रभू गाउनी पावलां तत्पदासी.
तुम्हांलागि वंदीतसों नम्रभावें,
तयें आमुचें पूर्ण कल्याण व्हावें ८७

वंदीं जया नाम मुकुंदराय, राहे तयाचा जनिं कीर्तिकाय[1];
मी वांकवीं त्या जयरामिं[2] माथा, न कां धरावें शिरिं रंगनाथा[3]?

महान् महाराष्ट्रसरस्वतीचा[4], विलास मुक्तेश्वर होय साचा;
तया प्रणामांजलि अर्पितोहें, सुदाम कृष्णाप्रति जेविं पोहे ८९

भागीरथी–विमल–भंग[5] दुभंग होती
तेणें अभंग परिभूत तयां करीती.
ऐशी अलौकिक करी कृति वैश्य कोणी[6],
त्याचे धरीं चरणरेणु[7] शिरीं नमोनी ९०

जो अग्रगण्य असतांहि ‘ अकिंचनांत ’
मोठी ‘ समर्थ ’ पदवी मिरवी जनांत.
‘ स्वामी ’ जयास म्हणती असुनीहि ‘ दास ’
तो साधुवर्य नामिला गुरु रामदास ९१

वैराग्यकंद[8] कविहीर[9] कविप्रवीर[10]
श्रीरामचंद्रचरणीं रमला कबीर.
त्याच्या पवित्र कृतिला [11]नति होय माझी

---

१ कीर्तिरूप देह. २ जयरामस्वामी. ३ रंगनाथस्वामी. ४ मराठी भाषेचा. ५ गंगेच्या शुभ्र लहरी. ६ महाभाग्यशाली कोणी एक वैश्य, अर्थात् तुकारामबोवा. ७ पायधूळ. ८ वैराग्याचा गड्डा. ९ बुधश्रेष्ठ. १० काव्यें रचणारांत प्रमुख. ११ नमन

तेणें तुटे प्रबल हा भवबंध आजी ! ९२
सर्वांहुनी प्रिय गमे परमेश्वरासी
ठावा असा तुळसिचा महिमा जनासी.
तद्दा[1]स त्यास तिजहूनहि होय मान्य
सद्वंद्य तो तुळसिदास जगांत धन्य ! ९३
नांवेंचि वाम[2]न अवाम[3]न कीर्तिखाणी,
ज्यालागि वाम[4] न सुधा[5]मधुगीत वाणी !
दे ती प्रतिक्षणिं सुतोष नवा मनाला
वंदीं अशा भुवनवंदित वामनाला ९४
षड्जे[6]तरस्वरविकारहि पूर्ण ठावा,
संरक्तरामघन[7] यद्धृदयीं वसावा;
संन्यस्तपक्ष[8] करि विष्णुपदीं[9] विहार,
तो अद्भुत[10] द्विज[11]मयूरहि वंद्य फार. ९५
कवी थोर सोलापुरीं रामजोशी,कृतीमाजि शृंगारवैराग्य पोशी;
जणो लावणी लावणीची करी तो,तयाच्या पदाब्जासि चित्तीं धरीतों.
जी नाचली तुणतुण्यावर पूर्वरंगीं
झाली पवित्र पुढतीं हरिनामसंगीं.

---

१ तुळशीदास. २ वामनपंडित. ३ मोठी. ४ प्रतिकूळ. ५ अमृत व मध यांनीं प्रशंसिलेली. ६ षड्जाहून इतर स्वरभेद. मयूरपक्षी केवळ षड्जच जाणतो. ७ कृष्णमेघ मयूरपक्ष्याच्या हृदयांत असतो. मयूरकवीच्या हृदयांत प्रेमपूर्ण रामरूप मेघ असतो. ८ सोडला आहे भेद ज्यानें असा; अभेददर्शी. पक्षिपक्षीं पक्ष म्हणजे पंख. पक्षहीन असून द्विजमयूर विष्णुपदीं विहार करितो हा विरोधाभास. ९ परमेश्वरचरणीं; मयूरपक्षीं आकाशांत. १० विलक्षण. ११ ब्राह्मण मोरोपंत कवि; पक्षिपक्षीं मोर.

ती रामजोशिकविची नवपद्यलीला
नाहीं कशी रमविणार महन्मतीला ? ९७

चित्तास फार चटका फटका अमोल
लावीच एक घटिका, लटिका न बोल.

ऐशी चमत्कृतियुता कविता *कवीन
फंदी अनंत करि, त्या न कसा नमीन ? ९८

अमृतराय कटाव करीतसे, मधुर तत्कृति भक्तिस वीतसे;
पुढति शेखमहंमद मी नमीं,अहह ! तत्कृतिसिंधुंत मीनें मी ९९

जनिं निरंजन मध्वमुनीश्वर, सुकवि कृष्णदयार्णव ईश्वर;
कवि अनंत रमाप्रियदासही,वितरितों नमनांजलि त्यांसही १००

दासोपंतालागि चित्तीं स्मरावें, सत्काव्यांतें त्याचिया आदरावें;
वंदा वंदा थोर गोपाळनाथा, पूजा प्रेमें अंतरीं देवनाथा १०१

नमीं सर्वभावेंचि आनंदनंदं,
जयाचें असे काव्य आनंदकंदं.
शुभानंद सप्रेम तो आदरावा,
तसा चित्तिं चिंतामणी तो धरावा १०२

महीपूर्व लोकीं पती संत वर्णी,
तयाचा ध्वनी येतसे नित्य कर्णी,
कवीचें तया गाजतें फार नाम,

---

* कवींत श्रेष्ठ. १ त्याच्या काव्यसागरांत. २ मासा. ३ निरंजनमाधव. ४ शब्दसृष्टीचे ईश्वर. ५ रमावल्लभदास. ६ आनंदनामक वडिलांचा आनंद अर्थात् आनंदतनय. ७ आनंदाचें मूळ. ८ महीपूर्व पति म्हणजे महीपतिबोवा ताहराबादकर.

तयाला असो आमुचा हा प्रणाम　१०३

सदा रंजवी बोधि आबालवृद्धां
कथोनी कथा पूर्विच्या त्या समृद्धा.
जयाची कृती स्थान सर्वां रसांला
तया आज वंदू कविश्रीधराला　१०४

कवि विठ्ठल[1] प्रभाकर[2] रघुनाथादिक[3] दुजे जुने झाले.
त्यांचीं काव्यें वाचुनि रसिकाचें हृदय [4]संमदें हालें　१०५

जुन्या संस्कृतांतील त्या नाटकांस
मराठी नवा वेष घालावयास
पहा सज्ज झाले कवी गोडबोले[5].
तयांची कृती फार ती गोड बोले　१०६

स्वसूत्रीं मराठीस घालोनि बंध
लिही थोर जो सर्वमान्य प्रबंध;
असा उद्यमी जो महाराष्ट्रिं[6] झाला
नती त्या असो पांडुरंगात्मजाला　१०७

मराठींत झाले महाकोशकार
तिहीं कार्य केलें, तया मोल फार.
हरी[7] बाल[8] छत्रे[9] मराठीस सेवी,
स्वकीर्तीस मागें स्वयत्नोंचि ठेवी　१०८

---

१ रुक्मिणीस्वयंवर वगैरे काव्यें रचणारा बीडकर कवि. २ लावणीकार. ३ रघुनाथपंडित. ४ आनंदानें. ५ परशुरामपंत. ६ दादोबा तर्खडकर (व्याकरण-कार). ७ हरि केशवजी. ८ बाळशास्त्री जांभेकर. ९ सदाशिव काशिनाथ.

दा. क्र. ३६८७

अलंकारि [1]लेले तसे [2]राजवाडे
तिहीं निर्मिले कीर्तिचे थोर वाडे.
म[3]हादेवशास्त्री, तसा ब्र[4]ह्मचारी
मराठी कृतीची पताका उभारी १०९
महा अंकविद्[5], ज्योतिषी होय जाडा,
असा लोक गाती जयाचा पवाडा;
जगन्मित्र शिष्यप्रिय प्राज्ञ केरू[6],
नमीं शीलवन्मालिकेंतील[7] मेरू ११०
तयें निर्मिला शिष्य बाळसमान[8],
तया कोण सांगा न देईल मान ?
तयाची स्मृती आपणां द्यावयाला
उभी ठाकली दक्षिणा[9] पाठशाळा १११
चतुःशास्त्रशाली[10] द्विजश्रेष्ठ मोरे[11]
न कोणीहि विद्वान् टिके त्यासमोर.
तया शिष्य तो लाभला प्राज्ञ[12] कृष्ण
तयानें गुरू जाहला शांततृष्ण[13] ११२
असे शास्त्रसंपन्न, वैदर्भरीती[14]
तरी ग्रंथि दावी, सुधी ती स्तवीती.

---

१ साहित्यशास्त्रकार गणेशशास्त्री. २ अलंकारविवेककार कृष्णशास्त्री. ३ कोल्हटकर. ४ विष्णुबोवा. ५ गणितशास्त्रज्ञ. ६ केरूनाना छत्रे. ७ शीलवान् पुरुषांच्या माळेंत अग्रगण्य. ८बाळगंगाधर टिळकांसारखा. ९ डेक्कन कॉलेज. यांत केरोपंताचें तैलचित्र आहे. १०चार शास्त्रें पढलेला. ११ मोरशास्त्री साठे. १२ विद्वान् कृष्णशास्त्री चिपळूणकर. १३संतुष्ट. १४ साहित्यशास्त्रांत वैदर्भी या नांवाची एक भाषाशैली सांगितली आहे. ती प्रसादगुणविशिष्ट असते.

प्रसन्ना तयें निर्मिली लेखमाला
सदादर्शवंत् जाहली ती जनाला ११३
असे न्यायतर्कादि वादांत दंग
तरी अंतरीं त्याचिया काव्यरंग;
मराठी कशी गोड साधी लिहावी
तिचा मार्ग भावी पिढीलागि दावी ११४
पढे आंग्लभाषा, तिच्यांतील रत्नें
मराठींत आणोनि ठेवी प्रयत्नें.
करी देशबंधूं-प्रति ज्ञानदान,
तयाचा तुम्ही कां न ठेवाल मान ? ११५
जयाचा महोद्योग चाले अखंड, तशी शोधबुद्धी जयाची उदंड.
करी टांचणें माहितींचीं सदाही, लिही लेख गोपाळ बोधार्थ पाहीं.
जणो चालता बोलता पूर्वकाळे, गमे वृत्तभांडार मोठें विशाल;
असें बोलणें स्पष्ट,दृष्टी हिताची,बुजावी स्मृती काय सांगा तयाची?
जया नाम साजे महादेव कुंटे, मती तीव्र ज्याची कुठेंही न खुंटे;
जसी पावसाची सरी थोर साची, तशी होय वक्तृत्वशैली तयाची?
तयाच्या पुढें नर्तकी होय वाणी,करी स्वैर लीला तिला कोण वानी!
मऱ्हाटी खरी आवडे त्यास भारी,तिला आदरी संस्कृता दूर सारी.
असा मान देई मराठीस मोठा,लिही तीच आणीतसे तीच ओंठा.
मराठी जुन्या थोरविद्येस मानी,तयालागि चित्तांत मी कां न आणीं ?

---

१ निर्मल आरशासारखी. २ गोपाळराव हरि देशमुख. ३ इतिहास. ४ महादेव मोरेश्वर कुंटे.

जनीं राजसेवा, मनीं लोकसेवा, नव्या[1] भक्तिपंथें भजे देवदेवा[2].
जया बुद्धि मोठी कुशाग्रा विशाला, जयाच्या न सीमा असे उद्यमाला.
जसा नाटकामाजि तो सूत्रधार, तसा चालवी तो सदा कारभार;
स्वदेशोन्नतीचे बहू मार्ग दावी, गुणी माणसा देशकार्यासि लावी.
महाधूर्तता थोर गांभीर्य पोटीं, कुतर्का कुभांडासि तो दूर लोटी.
वसे नेहमीं फार माधुर्य ओंठीं, तयें साधि कामें भलीं मोठमोठीं.
विपक्षांतही[3] मान मोठा तयाला, स्वकर्तव्यरंगीं सदा दंग झाला.
अहोरात्र चिंता स्वदेशार्थ वाही, सुधी होइ सुस्नात लोकप्रवाहीं[4].
असे नम्रता कल्पनाही उदार, जना घेउनी चालवी कारभार.
पुरे शत्रुचे आकळी डावपेंच, करी फोल ते सर्वही युक्तिनेंच १२५
करी सर्व कांहीं, अहंकार नाहीं; कधीं शत्रुचे तीव्र आघात साही.
जुन्या चांगल्याचा बहू गर्व वाही, नव्या वाइटापासुनी दूर राही.
सदा हंस नीर त्यजी, क्षीर घेई, गुणां, दोष टाकोनि, तो मान देई.
निराशा तयाला कधींही न वाटे, मनीं मोद आशाभरें थोर दाटे.
महासंकटें दूर होतील सर्व, दिसेल प्रयत्नें जना मोदपर्व[5].
धरी भाव ऐसा, करी थोर यत्न. असें तें महादेव[6] गोविंद रत्न !
तयाची प्रभा फांकली दिव्य भारी, करा आज कार्यें तिच्यामाजि सारीं
तया माधवाची स्मृति प्रेमपूर्ण, करो देश सामर्थ्यसंपन्न तूर्ण.
असे आंग्ल तें सर्वही चांगलेंच, स्वदेशामधें ग्राह्य कांहीं नसेच;
स्वधर्म स्वभाषा स्वदेश स्वरीती

---

१ प्रार्थनासमाज-पद्धतीनें. २ एकेश्वरी मताप्रमाणें एका परमेश्वराला. ३ प्रतिपक्षांत. ४ लोकमताला मान देणारा. ५ आनंदाची पर्वणी. ६ न्या. महादेव गोविंद रानडे.

स्वविद्या ययांची टवाळी करीती— १३०
असे माजले अंबरीं मेघ कृष्ण
महावात जन्मे जनीं विष्णु[1]कृष्ण !
तयें स्वप्रतापें चमत्कार केला,
घना[2]टोप मोठा लया शीघ्र नेला. १३१
" जुनें चांगलें प्रेमभावें भजावें,
जुनें ओ[3]खटें सर्वभावें त्यजावें.
असे चांगलें तें पराचेंहि घ्यावें,
पराचें अकल्याणकारी त्यजावें १३२
असें कोण मी हें पुरें ओळखावें,
असे काय कर्तव्य चित्तीं पहावें;
कसा धर्म माझा करावा विचार,
त्यजावे झणीं सर्व विक्षेप[4] चार १३३
असे केविं भाषा, दिसे केविं देश,
कशी होति विद्या कला रीति वेश !
करो कल्पना ही मनांत प्रवेश
जनालागि सद्बुद्धि देवो परेश " १३४
अशा भावना चित्तिं त्याच्या उदेल्या
तयांनींच लीला सुमालेंत केल्या.
विपक्षा समर्था न भ्याला कदापि

---

१. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर. २ मेघांचें बंड. ३ वाईट. ४ विकल्प. ५ चेष्टा. ६ वरील. ७ निबंधमालेंत. ८ प्रतिपक्षाला.

करोनी प्रमाणें पुढें, त्यास दापी १३५
निबंधावली[1] बासरी[2] दिव्य भासे
ध्वनीनें तिच्या चित्त भारी विकासे,
कधीं मोदरोमांच[3] अंगीं थरारे,
कधीं खेद आश्चर्य वृत्तींत थारे. १३६
कधीं ती करी हर्षुनी नर्तनास,
समर्याद केव्हां करी मंद हास;
कधीं पाउलें टाकि ती मंद मंद,
कधीं ईक्षणें[4] प्रेरि आनंदकंद १३७
कधीं काव्यरंगीं करी ती विहार,
कधीं वर्णि देशस्थितीचे प्रकार.
कधीं देशभाषास्वरूपा विवेची,
कधीं राजनीतीवरी शब्द वेंची. १३८
कधीं ती महाभागचारित्र्य वानी,
कधीं रंजवी ती विनोदी कथांनीं;
कधीं भाषितें वाचकां रम्य दावी,
तयांचीं मनें त्यांमुळें तुष्ट व्हावीं १३९
विधर्मी[5] कुचेष्टा करी त्यास दंडी[6],
स्वधर्मी[7] बके[8] तन्मतालागि खंडी;
कुणी सत्यवादी, कुणी क्षेमवादी,

१ निबंधमाला. २ पांवा, मुरली. ३ आनंदाचा कांटा. ४ कटाक्ष. ५ परधर्मी.
६ त्यावर टीकेचा भडिमार करी. ७ स्वधर्मांतला. ८ बडबड करी.

जनीं चावळे[1], दावि ती त्यास वादी[2] १४०
कधीं सांगते रम्य पूर्वोतिहास,
कधीं वर्णि वक्तृत्वलोकभ्रमांस[3];
अशा रम्य लीला करी फार माला[4],
सदा बोधिती रंजवीती मनाला १४१
निशा[5] येउनी लोक दिङ्मूढ[6] झाले,
असें विष्णुशास्त्र्यांचिया ध्यानिं आलें.
शलाका[7] प्रबोधार्थ[8] लेखांजनाची[9]
तयें निर्मिली दीर्घयत्नोंचि साची १४२
महोदार सद्वैद्य पीयूषपाणी[10]
सुदैवें मिळाला मनामाजि आणीं;
तया वंदुनी बोध त्याचा स्मरावा,
तयें दाविला मार्ग तो आदरावा १४३
तयें स्थापिल्या भिन्न विज्ञानशाला[11],
शिकोनी तयांमाज त्यांलागि पाळा;
उठा उद्यमी व्हा, विकल्पास सोडा,
निजें विक्रमें ऋद्धिसिद्धींस जोडा १४४
समाजांत ज्या दुष्ट अत्यंत रूढी
उराशीं सदा धारियेल्या विमूढीं[12],

---

१ मूर्खपणानें बोले. २ चाबकाचा फटकारा. ३ वक्तृत्व, लोकभ्रम हे निबंधमालेंतील निबंध आहेत. ४ निबंधमाला. ५ अज्ञानाची झडप. ६ भ्रांत. ७ काडी. ८ जागें करण्याकरितां. ९ लेखरूप अंजनाची. १० अमृत अर्थात् यश आहे हातांत ज्याच्या असा; यशस्वी. ११ शिक्षणसंस्था. १२ अज्ञान लोकांनीं.

तयांचा समाचार घ्यायास सिद्ध, जनीं होय गोपाळ[1] तो सुप्रसिद्ध.
मनें कोंवळा निर्मळ प्रेमपूर्ण,
द्रवे पाहुनी फार अन्याय तूर्ण;
झटे नित्य सत्यप्रकाशार्थ लोकीं,
तयाचा नसे जन्म वायां विलोकीं १४६
गरीबींत त्याचा असे जन्म झाला,
सुविद्येसि साधी, मनीं फार घाला;
अनाथां भगिन्यादिकां बांधवांस
करायास साह्या कसी वीर कांस १४७
रहाणी तयाची असे फार साधी,
महोदार[2]संकल्पिं लागे समाधी;
असे अल्पसंतुष्ट, संपत्ति विद्या,
कृती आवडेना तयाला अवद्या[3] १४८
नसे आंत बाहेर कांहीं तयाला,
मनांतील बोलोनि दावी जनाला;
न भीती विधात्याचिही त्यास वाटे,
तयाच्या धजे कोण जायास वाटे ? १४९
जसी नर्मदा शर्मदा[4] शैलखंडां—
वरी तांडवा मांडिते ती उदंडा,
तशी चंड ओजस्विनी वाक्स्रवंती[5]
तयाची, जणों शारदा-वैजयन्ती[6] ! १५०

---

१ गोपाळ गणेश आगरकर. २ मोठे उदार विचार करण्यांत. ३ निंद्य.
४ कल्याण करणारी. ५ वाणीरूप नदी. ६ सरस्वतीच्या कंठांतील हार.

असा जाहला धन्य गोपाळराव,
तयाच्या ठिकाणीं असो प्रेमभाव;
सदा नाम त्याचें मुखालागि यावें,
तसें थोर तत्कार्य चित्तीं धरावें १५१

तयां ओक[1]--गुंजीकरांनी[2] प्रणाम,
स्मरा विष्णु[3]चें श्रीधरा[4]चेंहि नाम;
नमूं माधवा[5], तेविं त्या शंकराला[6],
नती त्याहि रामोत्तरा[7] राजयाला. १५२

स्मरा धर्ममार्तंड[8] वैराजवासी,
जयें निर्मिलासे महाग्रंथराशी;
मराठीवरी प्रेम त्याचें उदार,
करी तींत वक्तृत्व तो जोरदार. १५३

नवा मार्ग कादंबरीलेखनाचा, जयें आदरीला जना मान्य साचा;
यथावत्[10] लिही रम्य संसारचित्रें, मना रंजवीती सदा तीं विचित्रें.
वसे अंगना[11]वर्गदाक्षिण्य अंगीं, सदा रंगला वाङ्मयाच्याच रंगीं;
कधीं लेख वाचीतसे प्राज्ञरंगीं[12], हरीभाउ[13] तो आठवे या प्रसंगीं.
पिकाच्यापरी बोलका मंजुवाणी, गमे श्रोतृवर्गास आनंदखाणी.
स्वदेशोन्नतीचा करी यत्न फार, स्मरा चित्तिं गोपाल[14] तो नैकवार[15].

१वामन दाजी. २ रामचंद्र भिकाजी. ३ विष्णु मोरेश्वर महाजनि. ४ श्रीधर गणेश जिनसीवाले. ५ महादेव शिवराम गोळे, महादेव चिमणाजी आपटे. ६ शंकर मोरो रानडे, शंकर बाळकृष्ण दीक्षित. ७ राजारामशास्त्री भागवत. ८काशीनाथशास्त्री लेले, वांईकर. १० असतील तशीं. ११ स्त्रीवर्गाविषयीं आदर. १२ विद्वानांच्या सभेंत. १३ हरि नारायण आपटे. १४ ना. गोखले. १५ वारंवार.

असे ज्ञात त्या अर्थशास्त्रेतिहास, करी राजनीत्यंगमीं[1] तो प्रयास.
वदे इंग्रजी सांप्रदायिक गोड, दिसे त्यांत आंग्लांहि कांहीं न खोड,
असे हौस अध्यापनाची तयाला, प्रयत्नें पहा थोर आचार्य झाला.
सदा शिष्यवर्गा बहु प्रेम दावी, तयाची कथा निर्मला कां न गावी?
गुरू मानिता जाहला माधवाला[2], तयाचाचि मार्ग क्रमाया निघाला,
उभारी सभा[3] भारती सेवकांची, न त्याला अपेक्षा दुज्या स्मारकाची,
असे राजकीया[4] सभा हिंददेशीं, तिच्या लाभला मान्य अध्यक्षतेसी,
कधीं चित्त सामाजिकप्रश्नि घाली, तयामाजि तल्लेखनी दंग झाली.
करायास शिष्टाइ तो आफ्रिकेला, तसा आंग्लदेशासि गोपाळ गेला.
असा उद्यमी अल्पसंतुष्ट वाग्मी[5]. कशी तत्प्रशंसा करावी न आम्हीं ?
गणेशा[6] नमूं व्यंकटेशात्मजाला, मिळे आंकडेशास्त्रि हें नांव ज्याला.
खरा त्या कळे अर्थशास्त्रेतिहास, सदाही तयाचा निदिध्यास त्यास;
जिहीं निर्मिलें नाट्य[7] संगीतमिश्र, अहो वंद्य ते बाळगोविंदमिश्र.
मराठींत केला जिहीं वाग्विलास, प्रणामांजली सर्व त्या कोकिलांस[8].
महाराष्ट्र व्हावा धनाढ्य स्वतंत्र, असा अंतरीं जो जपे पूत[9] मंत्र;
स्वतंत्र स्थिती आवडे ज्या स्वभावें, तया बाळ गंगाधरा आठवावें.
स्वदेशार्थ त्यानें तनुत्याग केला, जनांच्याचि आशीर्वचा जो भुकेला,
म्हणोनी जनें अर्पिली लोकमान्य, उपाधी[10] तयाला असामान्य[11] ! नान्य[12]
करीं लेखनी, आननीं ती रसज्ञा, करी वीर ऐसा स्वकार्यप्रतिज्ञा[13],

---

१ राजकारणशास्त्रांत. २ माधवराजी रानडे यांना. ३ सरव्हंट्स आफ इंडिया सोसायटी. ४इंडियन न्याशनल कॉंग्रेस. ५भाषणचतुर. ६रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी. ७संगीत नाटकें. ८ बळवंतराव ऊर्फ अण्णा किर्लोस्कर व गोविंदराव देवल यांच्यासारखे आदरणीय. ९ पवित्र. १० पदवी. ११ दुसऱ्या कोणाला न मिळणारी. १२कमी योग्यतेची दुसरी नाहीं. १३ देशस्वातंत्र्य.

महाधैर्य तेजस्विता अंतरांत, उभा ठाकला तो महासंगरांत
दुज्या बाजुला सर्व सामर्थ्य सत्ता, तशी प्राज्ञ लोकांतली बुद्धिमत्ता.

असें थोर वैषम्य[१] पक्षांत दोन
किती विस्मयाविष्ट[२] होती बघोन। १६७

बहू काल संग्राम तो घोर चाले
सुटे कंप भूमीस, ती फार हाले !
गमे हर्ष त्यां[३] संकटांमाजि थोर
घना पाहुनी हर्षतो जेविं मोर १६८

धडाडी तयाची बघोनी विपक्ष[४]
मनामाजि धाके, तसा हो विलक्ष[५];
कधीं कौतुकें बाललीलांस[६] पाही
कधीं त्रास पावोनि खेदास वाही. १६९

असें चाललें चंड[७] दोर्दंडयुद्ध[८]
बहू जाहले खिन्न चित्तीं प्रबुद्ध[९],
मनीं वांछिती सिद्धि बाळास[१०] यावी
प्रभूची कृपा त्यावरी पूर्ण व्हावी. १७०

परी शत्रु भारी, करी जोर फार,
धरी रोष चित्तीं, करी तीव्र वार;
तरी त्या वरी नीति[११]रूपा[१२] जयश्री;
विपक्षा मिळाली बळाची[१३] जयश्री ! १७१

---

१ भेद, विरोध. २ आश्चर्यचकित, थक्क. ३ टिळकांस. ४ शत्रु. ५ विस्मययुक्त. ६ बाळ गंगाधर. ७ भयंकर. ८ बाहुयुद्ध. ९ ज्ञाते. १० टिळकांस. ११ नैतिक. १२ जय. १३ सत्तेचा जय.

विपक्षा बघोनी दडे भ्याड कोणीं.
  असा वीर झाला न लोकांत कोणीं.
सदा संकटीं दंड ठोकोनि ठाके,
  तयाच्या पुढें शत्रुसंघात वांके; १७२
जनीं ध्यानिं तेवीं मनीं स्वप्निं नाहीं
  स्वदेशोन्नतीवांचुनी अन्य कांहीं;
सदा नीतिनें वागणें, वेष साधा,
  न झाली तयाला अहंकारबाधा १७३
जनाला गमे तो खरा थोर वाली,
  तदन्तें जनाची महाहानि झाली;
प्रभूला कितो प्रार्थिती प्रेमभावें
  'पुन्हां बाळगंगाधरा जन्म द्यावें.' १७४
नवा शंकराचार्य हा काय झाला !
  असें वाटतें पंडितांच्या मनाला.
रची कर्मयोगार्थ गीतारहस्य
  गमे निर्विकारां बुधां तें प्रशस्य १७५
धरी जें करीं कार्य तें सिद्ध व्हाया
  करी यत्न, योजी हजारों उपायां.
महायत्नवादी त्यजीना स्वकार्य,
  चिकाटी अशी तो धरी वीर आर्य १७६
जसा वृक्ष अर्पी परार्थ स्वकाया,
  तसा बाळ लोकां सजे देह द्याया;
दिसेना जनीं ही अशी वीरवृत्ति,

3660

तयाची जनें ही स्मरावी प्रवृत्ति १७७
जनीं वागणें योग्य 'जैशासि तैसें', महातत्त्व सांगे जनालागिं ऐसें;
फल त्यागुनी जाहला कर्मयोगी, तनु त्यागुनी स्वर्गलोकासि भोगी
तयाचें सदा पुण्य नाम स्मरावें, फलत्यागतत्त्वा तयाच्या वरावें,
तयाचें सदा शुद्ध चारित्र्य गावें, तयांतील मर्माकडे लक्ष्य द्यावें;
तयासारिखें धैर्य चित्तीं धरावें,
करावें सुविद्येवरि प्रेम भावें;
मनीं देशकल्याणचिंता असावी,
कृती त्याप्रमाणें स्वहस्तें करावी १८०
कवी संत भूपाल जे पुण्यधाम[1]
दुजे राहिले त्यांप्रतीही प्रणाम.
स्वतंत्र, स्वधर्म स्वतंत्र,
भाषा तशी हो पुरी आत्मतंत्र[2] ! १८१
राष्ट्रदेवो भव त्वम्' सुमंत्र,
तसें आचरा, व्हा सुख आत्मतंत्र.
करा, सिद्धि ज्यामाजि, तो आत्मयज्ञ,
असें बोधिती दूरदर्शी[3] नयज्ञ[4] १८२
धरा कंठिं या पुण्य नामावलीला,
स्मरा पूर्वजांच्या महोदार लीला,
करा नित्य त्यां प्रेमभावें प्रणाम.
तयानें तुम्ही व्हाल संपूर्णकाम[5]. १८३

---

१ पुण्याचें घर. २ स्वतंत्र. ३ दीर्घदृष्टी. ४ व्यवहारज्ञ. ५ इच्छा पुरी झालेले.

REFBK-0003687
REFBK-0003687